

KIEZEN

Lezing voor Studiedagen Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland
Amsterdam, Gemeentearchief, 11 juni 2013

Marcel Wissenburg

Inleiding

Het is een bijzondere dag voor mij. Als hij nog had geleefd, zou mijn grootvader Johann Rudolf Wissenburg vandaag namelijk 113 jaar oud zijn geworden. Hier ziet u hem als nog net driejarige. Mijn overgrootvader koos officieel voor die naam, Johann Rudolf, om zijn eerste zoon naar de groot- en overgrootvader te vernoemen, maar achter die keuze lag een verborgen agenda: zo kon hij in een katholieke omgeving toch zijn politieke voorkeur laten doorschijnen. Johan Rudolf, dat weet u ongetwijfeld ook, waren de voornamen van de grote liberale staatsman Thorbecke.

Hier nog een familiefotootje van mijn overgrootouders, uit de jaren 1930, toen ze op weg waren naar de stembus. In die tijd was de gang naar de stembus

kennelijk belangrijk genoeg voor straatfotografen om op grote schaal foto's te maken, en voor kiezers om een aandenken van die memorabele dag aan te schaffen. Crisis of geen crisis.

Vandaag de dag is de fotografie zo ver gedemocratiseerd en zelfs geproletariseerd dat zulk soort foto's alleen nog in pretparken genomen worden. Het is een klein wonder dat ik deze foto's nog heb – mijn overgrootouders werden in september '44 geëvacueerd en hadden de wijsheid ervoor te kiezen tussen het weinige dat ze mee konden nemen in elk geval het fotoalbum te stoppen. Van hun huisraad is niets overgebleven, alles werd vernield door u-weet-wel, don't mention the war.

Ik sta hier om u iets te vertellen over kiezen en keuzes, en ik sta hier als politicoloog en politiek filosoof, en dan kies ik ervoor te beginnen met een praatje over mijn familie. Dat vraagt wel enige toelichting. Ja, ik ben politiek filosoof, en ik heb me regelmatig bezig gehouden met keuzes in de context van de politiek. Een enkele keer schiet ik uit de slof, en dan zeg ik iets over bijvoorbeeld de onmogelijkheid onbespied een keuze te maken in het stemhokje - en daar vliegt de pers dan op af.

Maar meestal werk ik achter de academische schermen. De organisatoren van deze dag hoopten daarom dat ik een echt andere, reflectieve blik op kiezen zou

kunnen werpen, anders dan alweer een archivaris, alweer een bibliothecaris, alweer een historicus of desnoods alweer een organisatieadviseur. Ik zal mijn best doen maar het is toch wel eerlijk dat ik u even waarschuw dat ik niet helemaal van een andere planeet kom. Uw keynote speaker van gisteren, Sheila Anderson, is jarenlang een directe collega geweest van mijn zus, die van huis uit historica is. En ikzelf behoor tot die door velen onder u dagelijks vervloekte tsunami van amateurgenealogen die al een kwart eeuw de archieven overspoelen maar geen cent en geen serieuze publicatie opleveren. Kortom, ik weet wel iets over archieven.

Overzicht

Maar goed, ik zal toch mijn best doen u een paar ideeën over kiezen voor te leggen die van buiten uw dagelijkse wereld komen, ideeën op het snijvlak van politiek, ethiek en analytische filosofie. Ik wil beginnen met een paar observaties over de aard van de archivaris – wat is dat voor een vogel, wat is de *telos* van de archivaris, het voorgeprogrammeerde doel, het wezen dat hij of zij wil worden? Wat is ‘het’ archivaris? Daarop vooruitlopend geef ik u alvast een deel van mijn conclusie: de archivaris mijdt keuzes liefst.

Dat is het moment om uit te zoeken wat kiezen nu precies inhouden. Ik geef u straks een hele kleine typologie van keuzes – met een beetje geluk zult u veel van die typen keuze herkennen uit de familiegeschiedenis waar ik net mee begon, en waarin ik regelmatig over kiezen sprak. Weer zullen we zien dat archivariissen van nature liefst kiezen voor het type keuze dat zo min mogelijk keuzevrijheid nodig maakt, alsof de archivaris eigenlijk bang is voor vrijheid – terwijl het juist die vrijheid is die de archivaris definieert (de, niet het, archivaris: de echte, niet de wensdroom).

En dat zal dan het moment zijn om over politiek te gaan spreken. Ik wil u het onderscheid uitleggen tussen twee vaktermen uit mijn wereld: de politiek en het politieke. Ik wil daar nog niet teveel van weggeven, maar laat ik vast dit zeggen: ik zal eindigen met een tragische en met een droevige conclusie.

De hoarder

Ik wil u via een paar omwegen een nieuw zelfbeeld aanpraten.

Onze eerste omweg begint bij een van mijn favoriete filosofen, Augustinus van Hippo. Augustinus stelde ooit (in *De Civitate Dei*) de vraag: wat is het verschil tussen de staat en een roversbende? Het is niet dat de staat zich financiert door

afpersing en diefstal en bedreiging, want dat doet de maffia ook; het is niet dat hij het alleenrecht op geweldsgebruik opeist, dat doet de maffia ook; en het is niet dat hij doof en totaal ongevoelig is voor persoonlijk leed – ook dat kan de maffia. Neen, zei Augustinus, het verschil is rechtvaardigheid: de staat gebruikt zijn vermogens om iedereen recht te doen.

Houd Augustinus even in gedachten; zijn vraag komt zo terug, en zijn antwoord straks ook.

Ik heb in voorbereiding op deze lezing eens rondgevraagd in mijn kennissenkring, voor zover zij geen ervaring hebben met archieven en archivariissen, wat zij denken dat een archivaris is. Wel, dat levert een fraai plaatje op.

Archivarissen bewaren dingen. Obsessief en pathologisch, ze doen de hele dag niet anders, terwijl een postzegelverzamelaar en zelfs een genealoog nog wel eens een dagje overslaat. Archivarissen lijken meer op hoarders. U kent ze wel, die mensen die alles wat los en vast zit verzamelen en in huis opslaan tot er geen vrije plek meer over is, het ongedierte vrij spel heeft, de burens gaan klagen, de gemeente tot gedwongen ontruiming over moet gaan, en SBS6 langskomt om mee te huilen.

Het archivaris

Vrij naar Augustinus groeit de verleiding om te vragen: wat is het verschil tussen een archivaris en een hoarder?

Ik zie minstens drie verschillen.

Het eerste verschil is: orde. Archivarissen gooien niets zomaar op een grote en steeds verder uitdijende berg, ze verpakken en schuiven en rangschikken - en in die zin maken ze keuzes voor deze boven gene orde, en daarmee kiezen ze ook voor een *ontologie* (een theorie over wat is, hoe de wereld in elkaar zit) en een *ethiek*, een theorie over hoe de wereld in elkaar zou moeten zitten.

Het tweede verschil is dat archivariissen soms ook, op basis van die ethiek en ontologie, deselecteren, oftewel dingen weggooien, *ontzamelen* – niet omdat ze niet in de ontologie passen (ze bestaan dus hun bestaan kan niet ontkend worden), maar omdat ze niet in de ethiek passen, omdat ze niet in het archief zouden moeten zitten. En hoezeer archivariissen ook geneigd kunnen zijn de ontologie en niet de ethiek te laten regeren, het feit dat ze soms dingen *kunnen* weggooien maakt dat archivariissen onder historici juist de naam hebben het

absolute tegendeel van de hoarder te zijn – eerder onnadenkende vandalen en hooligans. Wanneer een historicus moe en emotioneel wordt kan hij makkelijk verleid worden te zeggen dat archivariissen met historische bronnen doen wat de Duitsers met Rotterdam hebben gedaan, en de Amerikanen met Nijmegen. Don't mention the war, was ik even vergeten.

Een derde en laatste opvallend verschil tussen de hoarder en de archivaris is dat de laatste zichzelf wegcijfert. De hoarder verzamelt, uiteraard vergeefs, om een puur individuele behoefte te bevredigen, de archivaris daarentegen is een dienstverlener, een dienaar, een onderdaan. Van wie (de maker, de gebruiker, de abstracte toekomst, het archief *an und für sich*) – dat is een open vraag, en daar kom ik later nog op terug.

Met die drie verschillen (ordenen, ontzamen, dienen) hebben we gelijk drie kenmerken te pakken van een menstype dat veel meer gemeen heeft met de archivaris: de ambtenaar.

Ambtenaren hebben een slechte naam. Ze heten bureaucraten te zijn, onpersoonlijk, doof voor klachten, rechtlijnig en strikt. Een van de vaders van de sociologie, en daarmee ook de politicologie, Max Weber, betoogde echter dat zulke generalisaties eigenlijk de deugden van de ideale ambtenaar verhullen. Het zou juist goed zijn wanneer ambtenaren hyperbureaucraten waren: mensen die neutraal en onpartijdig, zonder aanzien des persoons, hun werk doen, die ieder gelijk behandelen, objectief en neutraal blijven en zich niet door persoonlijke voorkeuren of lusten laten leiden, mensen die betrouwbaar zijn, mensen aan wie men het uitvoeren van onze democratisch vastgelegde regels met een gerust hart kan toevertrouwen. Stel je voor dat de ambtenaar zich als je vader of moeder ging gedragen... Of als je boze petemoei...

Het is ook redelijk gemakkelijk voor een archivaris zichzelf voor te stellen als ambtenaar, als dienaar van een publiek belang. Archivarissen hebben geen hoog profiel in Nederland zoals juristen of voetballers; de buitenwacht stelt zich een stoffige 'opberger' voor. Wat daarnaast helpt om zo onzichtbaar te worden is het gegeven dat geschiedenis in Nederland niet zo belangrijk is – interessant, razend veel gelezen, zeker, maar verder ook een beetje g^{ên}ant, en het serieus nemen is niet echt politiek correct; voor je het weet word je geassocieerd met bepaalde politieke groeperingen.

Art. 8

De archivaris dient het speciale vertrouwen dat hem gegeven is aan te wenden in het algemeen belang ... en te vermijden dat hij zijn positie gebruikt om zichzelf of anderen onevenredig te bevoordelen.

Als we de beroepscode van de KVAN nalezen zien we dat archivariissen, of ze nu voor de overheid of een particuliere partij werken, zich inderdaad zoïets als de ambtenaar tot voorbeeld stellen: tot zo iemand willen ze uitgroeien, dat is hun telos.

Art. 1

De archivaris dient de integriteit van het archiefmateriaal te beschermen...

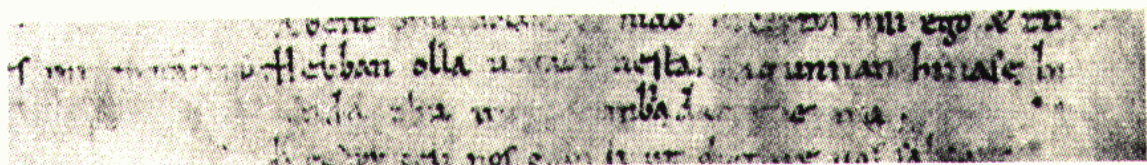
Art.2

... dient het archiefmateriaal te selecteren en te bewaren in zijn historische, wettelijke en administratieve context...

Art. 3

...dient de authenticiteit van documenten te beschermen...

Maar die beroepscode laat ook zien dat de archivaris zich daarmee een beetje in een hoek schildert. Respect voor de authenticiteit van het archief – het voor laten gaan van de ontologie boven de ethiek – dat is een goede houding ten opzichte van het archief an sich, want het leidt tot minimalisering van de vernietiging.

Hebban olla uogala nestas bigunnan hinase hi(c) (e)nda thu

(anoniem, 12e eeuw)

Hebben alle vogels... het is een voorbeeld uit de bibliotheekwereld eerder dan die van het archief, maar dat maakt niet uit. ‘Hebben alle vogels’, die eerste uitgeschreven volzin in de Nederlandse taal zou weggeveegd zijn van het perkament als de archivaris geen authenticiteit nastreefde maar ging meedenken met, ging denken voor, de schrijver.

Maar datzelfde respect voor authenticiteit het is een ongelukkige houding ten aanzien van archiefbeheer, want het is de meest ongefundeerde, meest illegitieme, meest zelfbedriegende keuze die een archivaris maar kan maken. Niet kiezen is ook een keuze, zeggen etterende pubers graag – en ze hebben gelijk. Zogenaamd niet kiezen, zogenaamd respect hebben voor het archief, is niets anders dan het klakkeloos overnemen van de ethiek van de oorspronkelijke producent van het archief.

Kiezen

Dat brengt me dan eindelijk bij de vraag wat kiezen is.

Ongeacht het soort keuze, kiezen veronderstelt altijd het maken van een afweging, het vergelijken van twee of meer mogelijke werelden aan de hand van een meetlat: een criterium of stelsel van criteria. Als die criteria uit de lucht lijken te vallen, als er geen gronden voor worden gegeven, dan spreken we van willekeur. Als er ook echt geen gronden *kunnen* worden gegeven, dan is een criterium per definitie irrationeel.

Ik zeg opzettelijk dat kiezen het vergelijken veronderstelt: wat wij onnadenkend vaak kiezen noemen is eigenlijk niet hetzelfde als kiezen maar keuren. In het Nederlands maken we al heel lang een onderscheid tussen kiezen en keuren. We hebben het over voorkeuren. In oude aktes verschijnen kinderen, vrouwen en andere vermoede losbollen altijd met hun gekoren of verkoren voogd.

Kiezen, het echte kiezen, *volgt* op keuren: kiezen is beoordelen of het criterium juist is en juist is toegepast, en of je het resultaat accepteert. Er is in kiezen ruimte voor een fundamentele willekeur die er in het keuren niet is: je kunt de conclusie altijd nog afwijzen, zomaar, *weil es mir gefällt*. Kiezen is afstand nemen van het rijk van de noodzaak, het rijk van de objectieve onbetwistbare of intersubjectieve met grote inzet uitonderhandelde, in Mozaïsche tafelen gebliksemde regels. Kiezen is een uitdrukking van de totale soevereiniteit van de mens. Kiezen is chaos als embryo, en een archivaris mijdt dat liever en vlucht liever richting keuren – vandaar de grote zorgvuldigheid waarmee gedacht wordt over selectiecriteria.

Nu zijn er twee soorten keuren: electie en selectie. En die zijn verrassend lastig uit elkaar te houden. Ruwweg is dit het onderscheid: electie is een onderlinge vergelijking zonder gemeenschappelijke standaard, selectie veronderstelt een reeks gedeelde criteria. Electie is emocratie, regering door gevoel, opwelling, toevallige voorkeur. In het ergste geval is selectie niet meer dan de is optelsom van miljoenen electies, en dat noemen we dan democratie. In het beste geval is selectie een poging over emocratie en tijdelijkheid uit te stijgen, en zo de eeuwigheidswaarde van de selectie te vergroten.

Zo'n meetlat voor selectie valt niet uit de lucht; ze representeert een criterium of een reeks criteria die *verantwoord* kunnen worden. Er zijn, in de context van het archief, twee typen criteria bij het keuren:

- Proactief: wat wil je laten herinneren

- Reactief (raar want je reageert op een toekomstige vraag): wat willen ze later weten.

Zulke criteria beantwoorden de twee grote levensvragen: wat wil je bewaren (of verbergen of vernietigen), en hoe wil je bewaren? En dan kun je je nog zo hard proberen te verschuilen achter begrippen als authenticiteit en integriteit en betrouwbaarheid – maar uiteindelijk impliceert elke keuze voor een criterium een antwoord op de vraag der vragen, de klassieke onderzoeksvraag van de politicoloog en het alfa en omega van de politicus: cui bono? Wiens belang telt: de maker, gebruiker, onderzoeker, archivaris zelf?

De Freudiaanse archivaris

Laat ik het maar hardop zeggen dan: de archivaris is evenmin een ambtenaar als hij een hoarder is. De hoarder is misschien, om wat Freudiaanse termen te gebruiken, het *id* en de ambtenaar het *superego* - maar *ego*, de mens die de archivaris echt is, dat is een politicus.

Id = es

Hoarder

Ego = ich

Politicus

Superego = über-ich

Ambtenaar

Voor de goede orde, de buitenwereld weet dat natuurlijk allang. Wij bezoekers-gebruikers merken het bijvoorbeeld als we de doorsnee index van een doorsnee archief bekijken, en zien hoe creatief jullie bronnen proberen te beschermen tegen onze vieze vingers en zure adem. Een index lezen doet vaak denken aan Jorge Luis Borges, door Michel Foucault aangehaald in zijn boek *Les mots et les choses* (1966), Borges die een fictieve Chinese encyclopedie citeert:

“ De dieren kunnen verdeeld worden in: die de Keizer toebehoren, gebalsemde, tamme, speenvarkens, sirenen, fabeldieren, loslopende honden, dieren die met een fijn, kameelharen penseeltje getekend zijn, ...”¹

Net als een archiefindex: er zit ongetwijfeld een orde in, maar de orde is alleen toegankelijk voor wie de geheime handdruk kent.

Tussenstand

Even een tussenstand voor we aan de eindsprint beginnen:

Wat wil de archivaris zijn, wat is zijn of haar telos?

- In de eerste plaats iemand die selectie boven electie verkiest,
- Daarnaast iemand die vooral reactieve criteria voor selectie zoekt, want dan kun je besluiten uitstellen. Reactieve criteria passen beter bij het idee van het bewaren voor de eeuwigheid in plaats van voor de contemporaine gril – er is een eindig aantal bestaande mensen en een oneindig aantal toekomstige generaties, met een oneindig lange lijst vragen aan het verleden...
- Verder iemand die een zo breed mogelijke consensus voor die criteria zoekt, en die daarom
- probeert keuzes zoveel mogelijk te reduceren tot technische, routinematige, regelmatige, procedurele handelingen

Kortom: de archivaris wil vooral keuren en vooral niet kiezen. Liever voorspelbaarheid dan vrijheid. Fear of flying, heet dat.

Helaas is niet kiezen uiteindelijk onmogelijk: elk archief is een sociale constructie en elk archiefbeheer is politieke keuzes maken. En dat brengt mij op een laatste thema: het onderscheid tussen de politiek en het politieke.

Kiezen en politiek

Men vergeet dat bij niet kiezen maar keuren eigenlijk het wezen van kiezen ontkend wordt. Ga ik nu uitleggen.

¹ Het citaat eindigt met ‘...en zij die niet in deze indeling passen’ – vergelijk ‘stukken waarvan het verband met het archief niet duidelijk is’...

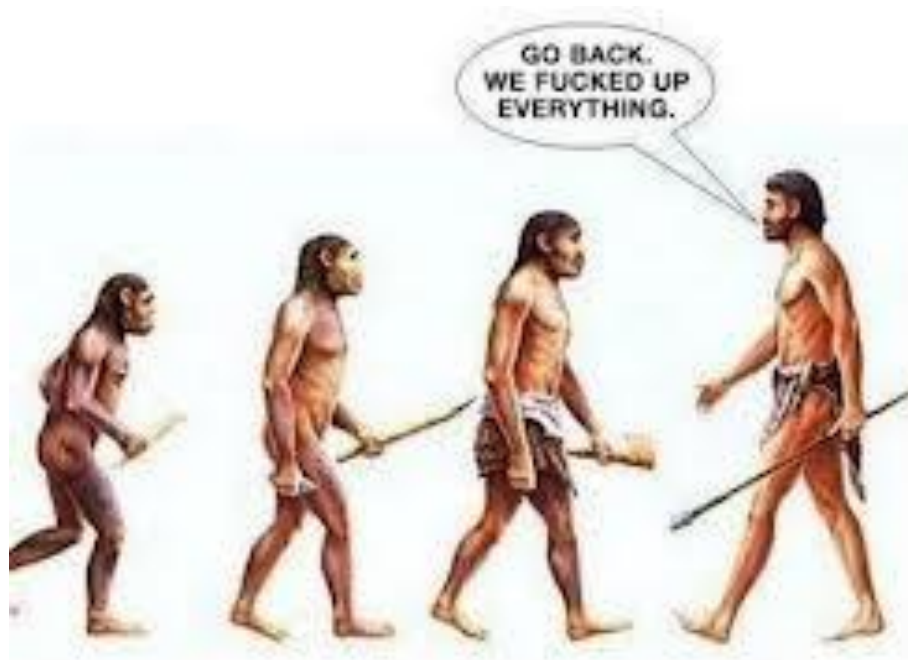
Politiek zoals ze in beschaafde, ontwikkelde, brave landen als de onze graag wordt gepresenteerd is wat in mijn vak heet ‘de’ politiek, waar mensen verschillende belangen mogen hebben maar een fundamentele culturele en morele ‘overlapping consensus’ delen, die onderling vertrouwen en daardoor weer vruchtbare coöperatie mogelijk maakt. In zo’n wereld worden verschillen in belangen of voorkeuren via dialoog uitgesproken, en uitonderhandeld tot een compromis is bereikt. In een beschaafd land onder beschaafde mensen is politiek niet echt heftig, eerder een kalm kabbelend beekje.

Maar ja, compromissen... vaak zorgen ze alleen maar voor een gelijke verdeling van de ontevredenheid. Ik ben vergeten van welke cabaretier dit grapje komt: jij wilt thuisblijven, je partner wil uit, dus je sluit een compromis: je gaat uit. Jij wilt naar de kroeg, je partner wil naar de schouwburg, dus je sluit een compromis: je gaat naar de schouwburg. Jij wilt naar een cabaretier, je partner naar het ballet, dus je sluit een compromis: het ballet...

De moraal van dit verhaal: hoe blij moet je zijn met compromissen?

Denkers als Carl Schmitt, Chantal Mouffe en Slavoj Žižek stellen dat dit soort politiek, de politiek van het compromis, zelfbedrog *is* of tot zelfbedrog *leidt*. Door ons aan *de* politiek over te leveren, ontkennen we het bestaan van *het* politieke. We leven in een wereld waarin ook echt radicaal tegengestelde belangen bestaan, waarin fundamentele onenigheid over moraal en cultuur bestaat, en waarin een dialoog soms nauwelijks mogelijk is en twist de regel wordt. Politiek vraagt dan gewoon keihard en rücksichtslos knopen doorhakken in de wetenschap dat we steeds op de rand van een vulkaan leven.

Kiezen in de archiefwereld is je reinste politiek: als in ‘de’ politiek: kop in het zand steken en compromissen zoeken. Het streven naar selectie boven electie en keuren boven kiezen is een streven om iedereen minimaal ontevreden naar huis te sturen. En op een dag gaat dat overal wel een keer fout.

Conclusie

Ik kom tot mijn conclusie die, zoals ik al aankondigde, tragisch en droevig zal zijn.

Het is de tragiek van de archivaris dat hij of zij iets wil worden wat hij of zij niet kan worden: een ambtenaar die niet hoeft te kiezen, enkel veilig mag keuren. Wie zich blind staart op het beeld van de archivaris als dienaar des volks, als neutrale bewaker van het geheugen van een gemeenschap, geeft zich over aan wishful thinking, steekt zijn kop in het zand, of, in de nettere academische termen die ik eerder gebruikte, stelt ethiek boven ontologie.

De archivaris is *im Grunde* een politicus en geen ambtenaar. Misschien niet ieder uur van iedere dag – maar op het moment dat keuzes gemaakt moeten worden, op het moment dat het instinct gilt om regels en richtlijnen, op dat moment heeft de archivaris pas een echte keuze: vluchten voor de vrijheid, of moed tonen, mens zijn en de verantwoordelijkheid voor de constructie – niet bescherming, niet bevrozing, maar voortdurende constructie - van het archief omarmen.

En dan de droefheid. Een archief beheren vraagt om fundamentele politieke keuzes, te beginnen met: voor wie bewaar je eigenlijk? De functie en identiteit van een archief zijn politieke kwesties, het archief is een machtsmiddel, een instrument, een arsenaal – zo althans kijkt een beetje politicus ernaar. De makers, financiers en leveranciers willen meestal alleen het goede nieuws

bewaren, de bronnen van trots; ieder compromis met hen betekent een onherstelbaar verlies. De historici willen alles bewaren, en zijn nooit tevreden te stellen. Het grote publiek wil inzien wat nu hip is en morgen wil het iets anders.

Een beetje politicus weet een compromis in te zetten als wapen in plaats van als oplossing. Dat werkt via wat heet de NobeLe Leugen. Plato wist dat de gewone man of vrouw nooit zou accepteren dat iedereen een vaste, voorbestemde plaats in een harmonische wereldorde toekomt op basis van aangeboren intellectuele capaciteiten. Daarom stelde hij voor een leugen om bestwil te vertellen, een leugen in het algemeen belang: de leugen dat mensen zijn geboren met een ziel van goud, zilver of brons en dat daar toegang tot functies in de maatschappij van afhangt – want domme mensen geloven nu eenmaal eerder in sprookjes dan in de bittere waarheid.

Wie zich niet wil wijsmaken dat compromissen iets anders zijn dan een tijdelijke wapenstilstand, moet bereid zijn het compromis als wapen in te zetten – en dat betekent de nobele leugen inzetten: publiek, historici en leveranciers overtuigen dat een compromis winst voor iedereen is, zelfs als alleen het archief wint.

Droef, maar een beetje archivaris is al van zoveel droefenis getuige geweest, dan kan dit er ook nog wel bij.